

УДК 94(477.5):63"18/19"

О. В. Крупенко

Господарський стиль старообрядця-підприємця у ХІХ ст. (на прикладі Чернігівської губернії)

У статті визначено особливості підприємницької культури старообрядців у ХІХ ст., охарактеризовано основні напрямки їх господарської діяльності. Мова йде про особливу етноконфесійну групу населення. На прикладі Чернігівської губернії показано бажання старовірів зберегти національні традиції шляхом активної діяльності. Релігійний кодекс прихильників старої віри став сильною мотивацією для їх підприємництва. Визначено роль праці у формуванні та ретрансляції конфесійної ідентичності у представленні їх релігійної общини. Авторка доводить, що у процесі становлення старообрядства як соціокультурного і релігійного феномену склалася особлива господарська етика, яка культивувала поняття: праця, багатство, ділова репутація.

Ключові слова: Чернігівська губернія, етноконфесійна група, старообрядці, ділова етика, підприємницька культура, релігійна община, торгово-промислова діяльність.

В статье определены особенности предпринимательской культуры старообрядцев в ХІХ веке, охарактеризованы основные направления их хозяйственной деятельности. Речь идет об особенной этноконфессиональной группе населения. На примере Черниговской губернии показано желание староверов сохранить национальные традиции путем активной деятельности. Религиозный кодекс сторонников старой веры стал сильной мотивацией для их предпринимательства. Определена роль труда в формировании и ретрансляции конфессиональной идентичности в представлении их религиозной общины. Автор доказывает, что в процессе становления старообрядства как социокультурного и религиозного феномена сложилась особенная хозяйственная этика, которая культивировала понятие: труд, богатство, деловая репутация.

Ключевые слова: Черниговская губерния, этноконфессиональная группа, старообрядцы, деловая этика, предпринимательская культура, религиозная община, торгово-промышленная деятельность.

The article defines the entrepreneurial culture of the old believers in the ХІХ century, describes the main directions of their economic activities. It is referred to the particular ethno-confessional group of the population. On the example of Chernihiv province, the desire of the conservatives to preserve national traditions through vigorous activity is shown. A religious code of the supporters of the old faith was a strong motivation for their entrepreneurship. The role of labor in shaping and relaying confessional

identity in the performance of their religious community is defined. The author proves that in the process of formation of the old believers as a socio-cultural and religious phenomenon was formed a special economic ethics, which cultivated the concepts of labor, wealth, business reputation. Key words: Chernihiv province, ethno-confessional group, old believers, business ethics, entrepreneurial culture, religious community, business and industry.

Релігія у різноманітних своїх формах економічно присутня у багатьох аспектах суспільного і господарського життя. Система релігійного впливу на економіку є неоднаковою і формувалася протягом багатьох століть. Слушною з цього приводу є думка А. Маршалла, який вважав: "... ніде вплив релігійного та економічного факторів не відтіснявся на другий план навіть на короткий строк, і майже завжди ці дві сили мали більше значення, ніж всі інші разом. Релігійні мотиви сильніші за економічні, але їх безпосередній вплив рідко розповсюджується на таку широку життєву сферу" [1, с. 7–8].

Вивчення історії церкви переживає сьогодні справжнє відродження, заповнюючи той науковий вакуум, що виник за десятиліття гоніння як церкви, так і її дослідників. У той час, коли історія офіційної церкви зазнавала істотного редагування, дослідження такого явища як старообрядництво мало зовсім епізодичний характер.

Образ старообрядця – підприємця в історичній науці XIX – поч. XXI ст. не зазнав суттєвих змін, хоча доповнився новими фактами. Змінилися певні оцінки й форми уявлення про цей феномен. Очевидним є пошук нових теоретико-методологічних підходів. У цьому плані доцільним є розвиток регіональних і мікроісторичних досліджень. Це визначає актуальність обраної теми.

Церковні історики залишили після себе значну кількість досліджень, присвячених старообрядництву. Одним із джерел такої спадщини виступає релігійна преса. Періодичні друковані видання, що видавались як патріархією, так і в окремих єпархіях, містять значний масив важливої інформації, у якій приділено увагу історії розколу православної церкви [2, с. 46]. У центрі уваги зарубіжних і вітчизняних істориків перебуває переважно релігійний аспект, пов'язаний з проблемою вивчення старообрядництва [3]. Перспективним, на нашу думку, є проведення компаративістських досліджень, у яких старообрядницьке підприємництво розглядатиметься не ізольовано, а порівняно з іншими соціальними групами. Це дозволить детальніше вивчити проблему і зробити обґрунтовані висновки. Особлива господарська етика і культура розкольників потребує сьогодні серйозного і нового осмислення.

Наприкінці 60-х рр. XVII ст. розпочалася міграція старовірів на територію Гетьманщини, так звану Стародубщину. Поступово тут формується 17 слобід, зокрема: Ардонь, Воронок, Деменка, Добрянка, Елеонка, Злинка, Зибка, Клімова, Лужки, Митьковка, Млинка, Радуль, Свяцька, Тимошкін, Перевоз, Чуровичі, Шеломи. На думку Ю. Волошина, масове переселення на Лівобережну Україну розкольників завершилося у 1710 році [4, с. 50]. Сьогодні не вирішеним є питання щодо їх чисельності. Це пояснюється декількома причинами. По-перше, недосконалість імперської статистики і небажання чиновників показувати правдиві дані. По-друге, така ситуація була вигідна і самим старообрядцям, оскільки забезпечувало їм певний правовий захист. Потрібно враховувати і той факт, що переписи проводилися переважно влітку, коли більшість людей ішла на заробітки у сусідні села або губернії [5, с. 247]. За офіційною статистикою на середину XIX ст. у чернігівських слободах проживало 46 тисяч розкольників, хоча за іншими даними ця кількість коливається у межах від 50 тисяч до 62 тисяч чоловік [6, с. 5]. За Першим Всеросійським переписом 1897 року у регіоні їх нараховувалося 43 615 тисяч осіб [7]. За даними таблиці (складена автором) можна зробити висновок про домінування у Чернігівській губернії православного населення, які переважно були малоросами, а старообрядці – великоросами.

	На 100 осіб усього населення приходиться (%)					
	православних	старообрядців	римо-католиків	протестантів	магометан	іудеїв
У губернії	92,69	1,90	0,23	0,18	0,02	4,98
У містах	69,91	2,80	0,73	0,19	0,20	26,16
У повітах без міст	94,96	1,86	0,16	0,17	0,01	2,84

Великі реформи 60–70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс формуванню торгово-промислової буржуазії, розвитку промислового підприємництва й економіки загалом. Цьому сприяло нове юридично-правове забезпечення підприємницької діяльності. Положення царського уряду від 1 січня 1863 і 9 лютого 1865 рр. "Про мито за право торгівлі та інших видів промислів" закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності представників усіх соціальних станів. Підприємцем відтепер міг стати кожний, хто мав кошти для придбання свідоцтва на право торгівлі чи промислу. Проте і тут були певні обмеження, зокрема чимало значив майновий ценз, який відображав фінансові можливості господарників. Статут про промисловість 1893 року надавав дозвіл засновувати заводи, фабрики та мануфактури у

містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення "Про державний промисловий податок" від 8 червня 1898 року зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців [8, с. 185–186].

Аналізуючи становлення і розвиток промислового підприємництва в Чернігівській губернії, доцільно визначити роль етнічного, ментального та релігійних чинників. За статистикою О. Русова на території Чернігівщини малороси (українці) становили 85,6 %, великороси – 6,1 %, білоруси – 5,6 %, євреї – 2,5 %, німці-колоністи – 0,16 %, цигани – 0,04 % і греки – 0,02 % [9, с. 125]. Щодо території розселення, то українці проживали у Конотопському, Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, південно-східній частині Остерського, степовій Сосницького, на півдні Чернігівського, Глухівського та Кролевецького повітів (91–98 %). Білоруси заселяли північні райони: Суразьський, Стародубський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський повіти. Євреї переважно мешкали у містах Глухівщини та Чернігівщини. Більшість греків оселялися на Ніжинщині, німецькі колоністи – у Борзнянському, а цигани – у Конотопському та Новгород-Сіверському повітах [10, с. 34–36]. Представники трьох останніх етносів суттєвого впливу на промисловість губернії не мали, насамперед, через малочисельність.

На противагу українцям вирізнялись енергійністю і підприємливістю старообрядці. Крім конфесійної солідарності, патрональних відносин у общині, велике значення для їх успішної торгово-промислової діяльності мали суворі етичні норми. Прихильники старої віри зберігали за собою репутацію чесних і порядних партнерів. Своєю діяльністю вони помітно впливали на господарське й культурне життя різних регіонів. Старообрядці намагалися в умовах переслідувань із боку російської православної церкви мобілізувати всі свої зусилля і довести життєздатність. Саме ізольованість, боротьба за збереження родин формували у них особисту ініціативу, власну, а не колективну відповідальність за свій добробут. За таких умов громада відігравала роль переважно не господарського ядра, а релігійного, духовного центру, прагнула за будь-яку ціну довести істинність своїх переконань, а це найкраще можна було зробити, демонструючи власну економічну силу. Старообрядці сформували культ праці, досягнення добробуту завдяки працьовитості й кмітливості. Робота сприяла їх самореалізації, забезпечувала матеріальний добробут, а значить певну стабільність [11, с. 156–158].

Окремі російські чиновники високо оцінювали економічну діяльність розкольників. Так, Міністр фінансів І. Вишнеградський, підводячи підсумки їхньої роботи, говорив: "Наші христорлюбиві старообрядці –

преображенці у торгово-фабричній справі – велика сила. Вони заснували і довели нашу вітчизняну заводську промисловість до повної досконалості й розквіту" [12, с. 145–146].

Основний принцип їх ділової етики зводився до гасла: "Прибуток найважливіший понад усе, але честь дорожча за прибуток". Для старообрядця – купця справою життя було ведення чесного бізнесу, стремління зберегти своє обличчя, свою ділову репутацію. Відомо, що імена боржників і сума боргу записувалися крейдою, а після закінчення строку і не повернення грошей інформацію знищували. Звідси пішов відомий вислів "стерти в порошок". Однак після цього справу з такою людиною вже не мали. Це свідчить про їх глибоку життєву й господарську філософію, у якій багатство не вважалося гріхом, а кожен старообрядець-підприємець сприймав себе як Божого управляючого отриманим капіталом [13, с. 157–158].

На нашу думку, логічним і непростим залишається питання: що сприяло такій активній підприємницькій діяльності розкольників, звідки вони черпали силу волі й бажання творити, добивалися вагомих успіхів у бізнесі, незважаючи на серйозні соціально-економічні та релігійні утиски? Відповідь не може бути однозначною. Так само, як протестантська етика сформувала дух капіталізму, старовіри завдяки сталості своїх релігійних переконань збудували сильні соціальні структури, здатні творити економічні дива. Усупереч пануючій думці про релігію, як малозначущий атрибут людського існування, С. Таранець ставить релігійні переконання прихильників старої віри у центр усієї життєдіяльності цієї людської спільноти. Віра для нього постає відправною точкою усіх діянь старообрядців, чим підкреслюється функціонуюча роль релігії в житті суспільства [14, с. 193].

Такі міркування є слушними, однак господарська етика відіграла у них не останню роль. Їх моральний кодекс включав такі принципи: бережливість, працелюбство, аскетизм, тверезий спосіб життя, взаємодопомога, а особливо довіра і взаємопідтримка всередині общини. Цей психологічний і моральний фактори відкидати не можна. Мова йде про так званий ефект групи вигнанців, про яких говорив ще у VII ст. англійський економіст Вільям Петті. Через репресії і постійні переслідування із середовища общини виділяються сильні особистості, відбувається певний відбір. Сама ж група стає консолідованою, а за рахунок внутрішніх механізмів саморегуляції налагоджуються усі сфери її життя [15, с. 178]. Часто у межах общини відсутня або слабо-розвинута правова система, тому конфлікти врегульовуються у приватному порядку. Такі складні правила життя допомагали старообрядцям репрезентувати себе підприємливими й розумними

господарниками. Враховуючи такі міркування, можемо виділити основні соціальні норми розкольників, ламаючи деякі стереотипи, які побутують і сьогодні.

Характерні риси	Переваги	Недоліки
працелюбство	висока продуктивність, самоорганізація	зменшення кількості стимулів
заощадливість	самофінансування, можливості для збагачення	мала участь у банківських операціях, у залученні інвестицій
довіра	безпроцентний кредит, доступність робочої сили	незначне використання ринкової інфраструктури
общинність	тісні економічні зв'язки	замкнутість, обмежене нове виробництво, техніка

Таким чином, сформований старообрядцями особливий тип підприємництва був важливим для економіки XIX ст., але не став домінуючим і не розкрив себе повністю. Для нього було характерним поєднання таких протилежних рис: збагачення і використання найманої праці з меценатством і добродійністю; накопичення капіталу паралельно з системою надання безпроцентних кредитів для нужденних членів общини. Розкольники формували альтернативний шлях економічної модернізації, який не був реалізований до кінця.

Торгово-промислова діяльність старовірів не мала суттєвої підтримки з боку влади. Це формувало певну стихійність і неорганізованість. Можна з упевненістю сказати, що запорукою їх успіху була низка чинників. Зокрема, розуміння праці як релігійного обов'язку; аскетичний спосіб життя; особливості менталітету; відповідальність перед Богом за свої вчинки; християнське братство. При цьому неабияке значення мало уміння вигідно обирати сфери економічної діяльності, вкладати гроші в прибуткові галузі, вміла кадрова політика, налагодження корисних зв'язків.

В основі їх промислової діяльності була вільнонаймана праця, а головну робочу силу спочатку складали самі старообрядці. Це включало поширення на підприємствах класичних способів експлуатації. Вони заперечували будь-які форми рабства. Підприємництво старообрядців зароджувалося на селі, подекуди носило стихійний характер, тому активно в ці процеси включалися селяни, окремі з яких поповнювали ряди торгово-промислової буржуазії. Багато з них ставали старовірцями, що дозволяло отримати роботу, житло і навіть перспективу на звільнення від кріпацтва. Характерною рисою

їх психології був практицизм, який проявлявся у тому, що селяни відвідували у великі свята православних священиків, сповідувалися їм, залишалися в душі прихильниками традицій своїх батьків і дідів. Особливо це було характерним для другої половини XIX – початку XX ст., у період деформації традиційної моделі суспільства українства і формування нового, орієнтованого переважно на ринок.

Важливим напрямком промислового виробництва у пореформений час залишалась суконна галузь, яка переживала непрості часи. Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам-власникам сукняних фабрик Чернігівської губернії у 60-х роках XIX ст. вдалося порівняно безболісно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми і передові машини, а також частково найману працю, вони були здатні більш-менш успішно витримувати конкуренцію з боку купецьких мануфактур.

За статистичними даними Міністерства фінансів у 1861 р. у руках поміщиків Чернігівщини було 14 фабрик, з них 13 – у Клинцях і ще 14 розташовувалося в інших повітах. На середину XIX ст. внаслідок економічної кризи суконне виробництво у Російській імперії поступово занепадає. Лише у 1894 р. запрацювали 10 фабрик, із них 8 у посаді Клинці й по одній у селах Казенна Туросня і Стодоли. Головними власниками цих фабрик залишалися переважно російські купці й міщани В. Баришняков, Г. Гусєв, К. Гусєв, М. Гусєв, Л. Іванов, І. Кокорін, Д. Сапожков, І. Тимофєєв, які використовували на виробництві сучасні валяльні машини, що підвищували продуктивність праці. Найбільшої технічної модернізації зазнали підприємства купця Д. Сапожкова у Клинцях і селі Казенна Туросня Суразького повіту, власник якої у 1905 році отримав дозвіл на будівництво пресового відділення [16, с. 98–99].

Серед власників суконних фабрик Чернігівської губернії переважали росіяни і євреї, зокрема Г. Кантеров і І. Фейгін. Фабрика австрійця К. Баксанта у Клинцях нараховувала 900 робітників і службовців, а річна вартість продукції становила 1100 тис. крб. Її виробничі потужності були на рівні підприємств галузі центрального промислового району імперії. Окрім того, у північних повітах діяли 19 конопляних тіпалень, якими володіли П. Волков у Новозибкові, Д. Карамін у Воронках Стародубського повіту і М. Рудкицький у Почепі Мглинського повіту [17, с. 295–299].

У окремих містах Чернігівської губернії розкольники збудували миловарні заводи, які приносили непогані прибутки. Їх активна промислова і торгівельна діяльність викликала занепокоєння у місцевих

підприємців. Автор однієї скарги до влади писав: "У цей час старообрядницькі слободи Чернігівської губернії, знамениті своєю впертістю в розколі, не менш відомі промисловістю і торгівлею. Завдяки їм північна частина набула тепер вираженого промислового характеру, що створює нам певні труднощі" [17, с. 356].

Активна господарська діяльність російських розкольників, підприємницький хист дозволили їм досить швидко збагатитися, особливо невпинно зростав капітал верхівки. За даними М. Домонтовича, у Новозибкові в 60-х роках XIX ст. старообрядцям належало 5 парусинових, стільки ж чинбарних та свічкових заводів, 4 салотопних, які виробляли річної продукції на 50 тис. крб. Річні обороти торгівлі у Клинцях сягнули близько 129 тис. крб. Найбільше експортували хутра, мідний, фаянсовий та глиняний посуд, конопляну олію і вершкове масло. Щороку вивозили товарів до Москви та Нижнього Новгороду на 25 тис. крб., до Харкова – на 250 тис. крб., до Полтави – на суму 150 тис. крб. [19, с. 453–454]. У слободах Лужки, Добрянці, Радулі окремі купці займалися не лише торгівлею, але й налагоджували промислове виробництво. Це значно зміцнило їх економічні позиції, забезпечило матеріальний добробут сімей.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. Чернігівська губернія зберігала аграрний тип економіки, свідченням чого є домінування галузей з переробки сільськогосподарської продукції. Цьому сприяли різні чинники: нищення вільних підприємливих господарств у добу кріпацтва, світоглядні й технологічні особливості українства, залежність від природного фактору, загальна кон'юнктура російського та західноєвропейського ринків.

Такі галузі як цукроваріння, винокуріння, гуральництво змогли швидше пристосуватися до ринкових умов і зайняти провідні позиції в українській і загальноімперській економіці. У 90-х роках XIX ст. завершився процес їх технічної модернізації. Натомість суконне, швейне, борошномельне, тютюнове, маслобійне, металообробне й деревообробне, хімічне виробництво повільно проходили шлях індустріалізації. Поступове удосконалення технічного процесу і ринкового господарювання, проникнення в основні галузі промисловості регіону дворянського та купецького капіталу підвищило їх продуктивність. Міщани й заможні селяни продовжували розвивати дрібні й середні промисли й ремесла, що за певних сприятливих обставин набували форм і змісту фабрично-заводського виробництва.

Більшість господарств не були готові до переходу виробництва на капіталістичну основу, що потребувало організаційних здібностей, знань і матеріальних витрат. Гальмували розвиток підприємництва

нерозвиненість транспортної інфраструктури та відсутність вільних капіталів у руках поміщиків, дворян, міщан і основної маси селян. За таких умов послаблюється підприємницька активність старообрядців, які звикли працювати автономно і нікому не підкорятися. Незалежно від місця проживання для представників даної спільноти були притаманні закритість, відчуженість, досить насторожене ставлення до іновірців. Вони не сприймали новий стиль ведення господарства, особливо за умов посилення ролі держави і жорсткої конкуренції з боку іноземців.

Література

1. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу : монографія / О. А. Тимчик. – К. : КНТ, 2014. – С. 7–8.
2. Панарін О. Є. Старообрядницька міграція на сторінках єпархіальної періодичної преси / О. Є. Панарін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45. – Т. 2. – С. 46.
3. Горбацкий А. А. Старообрядчество на белорусских землях : монография / А. А. Горбацкий. – Брест : Изд-во УО "БрГУ им. А. С. Пушкина", 2004. – 237 с. ; Островский А. Б. Старообрядцы и православные в русском сельском социуме: Вторая половина XIX–XX вв.: Формы общения: Ритуальная специфика: Этнографические очерки / А. Б. Островский. – Санкт-Петербург, 2011. – 280 с. ; Пыжиков А. В. Грани русского раскола: Заметки о нашей истории от XVII в. до 1917 г. / А. В. Пыжиков – Москва, 2013. – 646 с. ; Пругавин А. С. Старообрядчество во второй половине XIX века. Очерки из новейшей истории раскола / А. С. Пругавин. – Либроком, 2011 ; Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / С. В. Таранец ; под редакцией члена-корреспондента НАН Украины Г. В. Боряка. – К., 2012. – Т. 1. – 704 с. ; Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. В. Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
4. Волошин Ю. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.) Историко-демографический аспект / Ю. Волошин. – М., 2005. – С. 50.
5. Черкашин О. Причины та умови міграції старообрядців на Слобожанщину (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. Черкашин // Доля старообрядства в XX – на початку XXI ст. : історія та сучасність // Збірник наукових праць та матеріалів. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 247.
6. Скворцов Д. И. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии / Д. И. Скворцов. – Чернигов, 1901. – С. 5.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных / ред. Н. А. Тройницкий. – Петербург : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – Ч. 1. – 341 с.

8. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / В. П. Литвинов-Фалинский. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1904. – С. 185–186.
9. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов, 1898.
Т. 1. – 1889. – С. 125.
10. Эйнгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии / В. К. Эйнгорн. – М. : ОИДР, 1908. – С. 34–36.
11. Чернигову 1300 лет : сборник документов и материалов / сост. С. М. Мельник. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 156–158.
12. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Министерство И. А. Вышнеградского. Русский государственный кредит / П. П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. II. – С. 145–146.
13. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / С. В. Таранец ; под редакцией члена-корреспондента НАН Украины Г. В. Боряка. – К., 2012.
Т. 1. – 2012. – с. 157–158.
14. Таранец С. Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX ст.) (Л. О. Филипович) / С. Таранец // УІЖ. – 2014. – № 1. – С. 193.
15. Расков Д. Е. Экономические институты старообрядчества / Д. Е. Расков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2012. – С. 178.
16. Дядиченко А. Н. Статистический справочник по Черниговской губернии / А. Н. Дядиченко. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1914.
17. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. – СПб. : Типография Т-ва "Общественная польза", 1904. – Т. 2. – С. 295–299.
18. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П. П. Семенова. – СПб. ; М. : Издание М. О. Вольфа, 1897.
Т. 5. – Ч. 1. – 1897. – С. 356.
19. Домонтович М. А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М. А. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 453–454.